

מדרשי האגדה ותולדות היישוב היהודי בארץ ישראל

א

חלק ניכר של תורה שבעל-פה מוקדש לארץ ישראל. ההלכה מגדירה בדברים ברורים וקצובים, כדרכה, את מקומה של הארץ והמצוות התלויות בה בחיי העם, ומבררת את כל השאלות הקשורות בארץ ישראל לפי המציאות וההיגיון. לעומתה, משמשת האגדה בבואה נאמנה ללבו של העם, בה משתקפת חובתו הגדולה לארץ, תקוותיו התלויות בה וכל געגועיו ודמיונותיו, שאין למציאות ולפגעי הזמן שליטה בהם. ואין לך שבח בעולם שלא מנתה האגדה בארץ ישראל.

ארץ ישראל היא ראש עפרות תבל (מש' ח, כו), שהיא חביבה מכל ונכראה קודם לכל וגבוהה מכל הארצות. היא מתובלת בכל, שכל הארצות יש בזו מה שאין בזו, וארץ ישראל אינה חסרה כלום. פסולת ארץ ישראל משוכחת מן המשובחת של מצרים (שהיא משובחת מכל הארצות), קל וחומר לשבח של ארץ ישראל. פסולת ארץ ישראל מלכויות מתכששות עליה, זו אומרת תיקרא על שמי וזו אומרת תיקרא על שמי, קל וחומר לשבח של ארץ ישראל.¹ אפילו סנחריב בבואו לפתות את ישראל לא היה יכול לומר יולקחתי אתכם אל ארץ יפה מארצכם, אלא "אל ארץ כארצכם" (מל"ב יח, לב; יש' לו, יז). ארץ ישראל היתה ארץ חמדה, נחלת צבי, צבאות גויים (יר' ג, יט) ודרשו חז"ל: ארץ שעשויה חוילאות חוילאות, שכל מלך ושלטון שלא קנה חוילאות בארץ ישראל אומר לא עשיתי כלום.

פירותיה של ארץ ישראל גדולים, קלים לאכול, שמנים כחלב ומתוקים כדבש. ארץ ישראל שותה (מימיה) מן הגבוהה, תושביה ישנים על מיטותיהם והמקום מוריד להם גשמים (ואילו תושבי מצרים, אם אינם נודדים שנת עיניהם על אדמתם, אין להם בה כלום) המשקים את כל הארץ, גבוה ונמוך, גלוי ומכוסה (ובמצרים — נמוך שותה, גבוה אינו שותה; גלוי שותה, מכוסה אינו שותה). בכל יום שותה ארץ ישראל מי גשמים ומי שלחים, מי שלגים ומי טללים וכולם לכרכה. ארץ ישראל נתברכה בהרים ובקעות, שפירות ההר קלים ופירות הבקעה שמנים. נתברכה בהרים: כשהיא בקעה, הריה עושה בית כור, כשהוא הר, הריה עושה (אותו השטח) בית כור בצפון, בית כור בדרום, בית כור במזרח, בית כור במערב. יש בה בארץ ישראל מיני ארצות הרבה (אזורים אזוריים) ואין פירותיה של זו שווים לפירותיה של זו, וכן בימה של ארץ ישראל, אין דגי עכו שווים לדגי צור.² תאני ארץ ישראל וקציעותיה

1 ספרי דברים, לו; ספרי זוטא לדברים כז, יב; עיין עוד: ספרי דברים, שלח; מדרש תנאים, עמ' 206, 223. ועיין בהערה הבאה.

2 ספרי דברים, לב, לז, לח, לט, ובמדרש תנאים המקביל ובשאר המקבילות, עיין שם.

זכות דבש רב (כבר היה מעשה בקציעות סכנין שדבשן מילא את החבית), זיתי גוש חלב זכות שמן הרבה (מעשה שהציפו עליה בשמנים). מעשה ששקלו ראש לפת שלושים ליטרים של ציפורי. מעשה שקינן שועל בראש הלפת, ועוד מעשה בשיחים בקלח של חרדל שהיו בו שלושת כורים ונפש אחד מהם וסככו בו סוכות יוצרים וחבטו ומצאו בו תשעה קבין חרדל. אמר ר' שמעון בר חלפתא: מעשה בקלח של כרוב שהיו בתוך שלנו והייתי עולה ויורד בו בסולם.³ האגדה נתגבשה ברובה בתקופה של דלדול וירידה לארץ או לחלקים ממנה, ואף-על-פי-כן מילאו בעלי האגדה פיהם תהילתה. אהבת הארץ קלקלה את שורת המציאות. אולם, פעמים שאנו מוצאים מדרשים של שבח לארץ ישראל, שיש בהם גם מהד קולם של הימים הרעים לארץ, כגון: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה;⁴ ידור אדם בארץ ישראל בעיר שכולה גויים ואל ידור בחוץ לארץ בעיר שכולה ישראל.⁵ בדברים אלה המספרים בכבודה של הארץ יש גם רמז לתנועת ההגירה לארצות עשירות יותר.

כיוצא באלה היא האגדה המופלאה על דבר נסיעת אברהם לארץ ישראל:⁶ "אמר ר' לוי: בשעה שהיה אברהם מהלך בארם נהרים ובארם נחור, ראה אותם אוכלים ושותים ופוחזים, אמר: הלווי לא יהא חלקי בארץ הזאת! כיון שהגיע לסולמה של צור,⁷ ראה אותם עסוקים בנכוש בשעת הנכוש, בעידור בשעת העידור, אמר: הלווי יהא חלקי בארץ הזאת! אמר לו הקב"ה: 'לזרעך אתן את הארץ הזאת'" (בר' טו, יח).

אף בדברי שבח אלה חבוי תיאור עניותה של הארץ. בימיו של ר' לוי התחיל להתבלט ביתר שאת יתרונו של היישוב היהודי הגדול והאיתן בבבל למול ארץ ישראל המדולדלת. בבל התחילה לתפוס את מקומה של ארץ ישראל כמרכז האומה. מצבם החומרי והמדיני של היהודים היה בדורות ההם בבבל בדרך-כלל הרבה יותר טוב מבארץ ישראל, ומובן שבלב רבים מן העם נתעוררה השאלה: למה הוצרך אברהם ללכת מארצו העשירה והמבוכת — ארם נהרים — לארץ דלה ממנה, למה לא נעשתה ארם נהרים ארץ הבחירה? הדרשן מודה בתשובתו, כי ארם נהרים עשירה יותר (מה שאין כן באגדה הקדומה, שלפיה משובחת ארץ ישראל מכל הארצות, כאמור לעיל).⁸ אבל לא העושר עיקר — חיי עבודה, יושר ופשטות טובים הימנו, ואלו אפשריים בארץ יותר מבמקומות אחרים. דברי האגדה מהסוג הנ"ל על אודות ארץ ישראל בכלל, הם תעודה חשובה מבחינה אנושית-מוסרית, עדות לזיקת ישראל לארצו, זיקה עולמית.

3 ספרי דברים, שטז, שיו ומדרש תנאים המקביל; דברים דומים מצויים גם בכתובות קיא-קב ועוד.

4 מדרש תנאים לדברים יב, כט [נספרי לפסוק זה (פיסקה פ) לפי חלק מהנוסחאות].

5 שם טו, ד; ויש עוד כמה דברים מעין אלו.

6 בראשית רבה לט, ח (מהר" תיאודור-אלבק, עמ' 370-371).

7 סולם צור כגבול ארץ ישראל נזכר גם במקומות אחרים (עיין: ש' קליין, "דרך חוף הים", קדם ויהדות, א, ירושלים תרפ"ד, עמ' 9), ואף זה מאותות הזמן — שהרי אין סולם צור מתחומי הארץ המסורתיים, ואינו אלא גבול שגבולו השלטונות הנכרים. כיוצא בזה מצאנו את השפעת המציאות הפוליטית-האדמיניסטרטיבית במדרשים המשתמשים בשמות הלועזיים של חלקי הארץ: "פלסטיני, ערביא ופניקיא" (בראשית רבה ד; עיין: ש' קליין, תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת יישוב ארץ ישראל, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 10 ובהערות שם).

8 רמזים לדלדול הארץ ולסבלות היהודים בה חבויים גם בדברי שבח קדומים יותר, כגון דברי רשב"י שבהם נמנית ארץ ישראל בין שלוש מתנות טובות שניתנו על-ידי ייסורין (ברכות ה ע"א).

באגדות אלה מצטיירת ארץ ישראל ציור אידיאלי המצורף מנקודות אור מלוקטות מתקופות שונות ומקומות שונים, ועל-פירוב אין בהן מהלכים למציאות של תקופה מסוימת. משום כך, אין חשיבותן גדולה מבחינה מדעית. רק מועטות מהן עשויות לשמש חומר לחקירה, כמו שראינו.

ב

חשיבות היסטורית-טופוגרפית יותר גדולה נודעת לסוג שני של אגדות המטפלות במקומות מסוימים בארץ, הם מדרשי המקומות. במבנה מדרשי המקומות יש להבחין שני יסודות: יסוד המדרש הדורש את הכתובים, מרחיבם ומקשטם כרגיל, ובצדו יסוד גיאוגרפי או טופוגרפי-היסטורי. ידיעות בדבר טיב המקום ותולדותיו, המשקפות על-פירוב את המציאות בימיהם במקומות הנדונים. דוגמה נאה למדרש מקום גיאוגרפי היא פירוש המדרש⁹ לבראשית מט, יד: "יששכר חמור גרם" — מדבר בארצו, מה חמור זה נמוך מכאן ונמוך מכאן וגבוה באמצע, כך (ארצו של יששכר) בקעה מכאן ובקעה מכאן והר באמצע. 'רובץ בין המשפטים' — אלו שתי בקעות: בקעת אכסלר¹⁰ ובקעת יזרעאל. 'ירא מנוחה כי טוב' — זו תנעם; 'ואת הארץ כי נעמה' — זו נעים.¹¹ מדרש זה הוא מזיגה של מדרש כתובים, תיאור גיאוגרפי ופרטים בדבר מקומות מיוחדים,¹² והריהו והדומים לו יכולים לשמש מקור לידיעת הארץ בימי קדם. גדולה מזו, מקצתם של מדרשים אלה, יסודם באגדות עממיות ובמסורות מקומיות, שנשתמרו בקרב תושביהן היהודים של נקודות היסטוריות, וחז"ל שיוו להן מסגרת

9 בראשית רבה צח (צט), יב (תיאודור-אלבק, עמ' 1263); ירושלמי דמאי פ"ב, כב ע"ד; שם, שביעית פ"ד, לו ע"ג.

10 בקעת כסלות היא שלוחה של עמק יזרעאל בין גבעת המורה ובין הר תבור (והרי הגליל התחתון), ונקראת על שם הכפר כסלות, לרגלי הר הגליל התחתון בנחלת יששכר (יהושע יט, יח). הכפר נקרא כפי יוסף בן מתתיהו Exaloth או Xaloth. ראה: יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (תרגם וערך: י"נ שמחוני), גבעתיים-רמת גן 1967, עמ' 196; הג"ל, חיי יוסף (תרגם: י"נ שמחוני), גבעתיים-רמת גן 1968, עמ' קמט. שמו עד היום הוא אכסאל. ההר באמצע הוא כלי ספק גבעת המורה (נכי דחי), החוצצת בין העמק גופא (בקעת יזרעאל) ובין שלוחתו בקעת כסלות. אעפ"י שיש שם בכ"ר גירסה "ותבור באמצע" במקום "והר באמצע", גירסה זו אינה אלא תיקון של שיבוש, שהרי הר תבור אינו בין שתי הבקעות הנזכרות באמצע, אלא צפונה להן, ועיין בכ"ר מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1263.

11 תנעם — מקום בלתי ידוע. נעים — הכפר הידוע מהברית החדשה, בשיפולי גבעת המורה במזרח בלפוריה. הוא נקרא עד היום בשם נין (הערבים קיבלו את השם מיהודי הגליל, שהיו מחליפים כידוע א' בע'). [וראה ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 36, 111].

12 המדרשים מסוג זה אינם מועטים. דומים לזה בייחוד הפירושים האגדיים של ברכות שבטים אחרים, כגון נפתלי: בכ"ר צח (צט), יז; ספרי דברים, שנה, ומדרש תנאים לדברים לג, כד; תרגום יונתן וירושלמי לאותו פסוק וב"ק פא ע"ב. ועיין בכ"ר צז (שיטה חדשה), מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1223, כחילופי נוסחאות בשם כ"י אוקספורד ובכ"ר צט, יב. כיוצא בו שבט בנימין, עיין בכ"ר צז (שיטה חדשה) שם.

מדרשית. ממין זה הוא, למשל, מדרש האגדה¹³ המפרש את הפסוקים במדבר כא, יג–יז. מדרש זה מתאר בבהירות רבה את הגיא העמוק והצר של הארנון ואת קירות הסלעים הגבוהים משני עבריו, שאחד מהם "עשוי מערות מערות וכנגד המערות הר שכנגדו עשוי סלעים סלעים (בולטים), כמין שדים שנא' ואשד הנחלים נכנסו האוכלוסין (של האומות) לתוך המערות ואמרו: כשירדו ישראל לתוך הנחל... נהרג את כולן... רמז הקב"ה והקיפו (קברו) ההרים ראשיהם זה לזה"¹⁴... נכנסו הסלעים (הבולטים) לתוך המערות ורצצו כל אותן הגיבורים" (של האומות שנחבאו שם) וכו'.

תיאור המקום והשתלשלות האגדה מוכיחים, שלפנינו מסורת עממית מקומית, שנשמרה ביישוב יהודי שהסתכל במשך דורות בצורה המיוחדת המופלאה של הנחל, ודמינו נתרשם ממנו. מסורות כעין זו מצויות כמעט בכל מקום שיש בו איזה דבר: סלע, אבן, הר, מערה, צבע האדמה – מיוחד בצורתו ומושך את לב המסתכל בו. המטבע המדרשי שטבעו חכמי האגדה במסורת עממית זו הוא דרגה שנייה בהתפתחותה.¹⁵ לא מצאנוהו אלא במקורות מאוחרים (במדבר רבה, תנחומא), ואילו במקורות קדומים (מדרשי ההלכה) נזכר אמנם עצם האגדה¹⁶ (אגב פסוקים אחרים), אבל היא אינה משמשת עדיין פירוש לפסוקים הנ"ל בספר במדבר. נמצאנו למדים, שמדרשי ההלכה ידעו את האגדה שלנו בדרגת התהוותה הראשונה. אולם גם אחר־כך לא זזה ממקומה ולא חדלה להיות מסורת מקומית, שכן מצינו בברייתא: "הרואה... מעברות הירדן, מעברות נחלי ארנון, אבני אלגביש... על כולן צריך שיתן הודאה ושבח לפני המקום" (ברכות נד ע"ב). הרי שהיו מכירים את המקום ומבקרים בו.

אגדות קשורות במקום אינן נשמרות אלא בתוך ציבור יציב ומעורה במקומו.¹⁷ לפיכך, חשוכות האגדות ממין זה בשביל ידיעת תולדות היישוב בארץ.

בין מדרשי המקומות יש מסורות מקומיות עממיות, שלא תיאור המקום בלבד נשתמר בהן, אלא אף פרטים אחרים מדויקים (כגון מרחקים בין נקודות שונות, תחומים מדויקים וכו'). הם המוכיחים שאין אלו מדרשי כתובים סתם, שהרי אותם הפרטים, ודאי אין מקורם בבית המדרש.

מעניינים מאוד, מבחינה זו, דברי האגדה הקשורים בסביבות ים המלח. על דבר הפיכת

13 במדבר רבה יט, כה; תנחומא חוקת כ; תנח"כ חוקת מז; ברכות נד ע"א. רש"י בפירושו לפסוקים הנ"ל מסכם יפה את תוכן המדרשים.

14 כלומר: שני קירות הסלעים נתלכדו.

15 הלבוש הפרשני שהלבישו חז"ל את האגדה, הולם אותה בדרך־כלל (בקנה המידה של מדרש אגדה), אבל ניכר בכמה פרטים שאין כאן חטיבה אחת, אלא הרכבת שני רבדים והתאמת פירוש המקראות אל האגדה, כגון הביאור המלאכותי והדחוק: אשד = שדיים = סלעים בולטים (עיין שם).

16 מכילתא, מסכתא דשירה, בשלח ט (מהד' הורוביץ־רבין, ירושלים תש"ל, עמ' 148); מכילתא דרשב"י לשמות טו, טז (מהד' אפשטיין־מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 98). רע"ן בתרגום יונתן וירושלמי לאותו פסוק.

17 בנוגע ליישוב באותם מחוזות, עיין: ש' קליין, עבר הירדן היהודי מזמן בית שני עד המאה האחרונה של ימי הביניים, רינה תרפ"ה, פרק א.

סדום ויצירת דרום ים המלח אומר אחד מחכמי האגדה,¹⁸ שגוש האדמה שעליו ישבו סדום וחברותיה — נהפך. חכם אחר¹⁹ קושר את העניין בהתבקעות, שלרגלה הציפו המים (כנראה של ים המלח)²⁰ את עמק השדים, שבו ישבו הערים הנ"ל. דברים מעין אלה מספר אף סטראבו (Strabo).²¹ יש לחשוב שהוא שאב את ידיעותיו (ישירות או בעקיפין) מן המקור שחכמי המדרש שאבו ממנו, הוא הקבלה המקומית. מקור זה עשיר היה ביותר בסביבה זו, המיוחדת במינה בין מבחינה גיאוגרפית-טבעית ובין מבחינת עברה. שרידים מן הסיפורים והתיאורים שהיו בפי התושבים שם נשתמרו בספרי יוסף בן מתתיהו הכהן.²² המסורת המקומית שמרה על הקשר²³ שבין הגורם הגיאוגרפי והגורם ההיסטורי, וקבעה את מקומם של כמה מאורעות חשובים בעבר. כך היו מראים את אשתו של לוט, כמו ששנינו: "הרואה... אשתו של לוט" וכו' (ברכות נד ע"א). ואף יוסף בן מתתיהו מעיד שראה בעיניו.²⁴

חשובות יותר הידיעות על דבר מקומה של סדום: "אמר ר' יהושע בן לוי: עד עכשיו אם ילקוט אדם מטר מאוירה שלסדום ויתן בערוגה שלמקום אחר — אינה מצמחת".²⁵ מדברים אלה למדנו שמקומה של סדום היה ידוע להם. דבר זה משמיענו מדרש אחר ביתר ביורר ומפאת חשיבותו כראי לעמוד עליו בפרטות:²⁶ "וכמו השחר עלה" (בר' יט, טו) — אמר ר' חנינה: מאיילת השחר²⁷ עד שיאור המזרח אדם מהלך ארבעה מילין; משיאור המזרח עד

18 בראשית רבה נא, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 536). מעניין, ששם מדובר על "חמישה כרכים" שנהפכו, כנראה מפני שגם צוער בכללן היתה בתחילה (אולי השפיע על יצירת השגרה של חמש ערים גם עניין ברית חמש הערים בעמק השדים בבר' יד, ב, ח). יוסף בן מתתיהו בא בעניין זה לידי טעות בדבר מקרא; ראה: מלחמות היהודים, מהד' שמחוני, עמ' 270–271. סופרים לועזים אחרים הולכים בעקבותיו בהזכיר את ה-Pentapolis.

19 בראשית רבה מא (מב), ה (תיאודור-אלבק, עמ' 411). ועיין בפירוש רש"י בבראשית יד, ד.
20 ים המלח היה לפי זה קטן יותר לפני הפיכת סדום, ומן הלשון דרומה לא ים היה, אלא עמק השידים (זה פירוש הכתוב "עמק השידים הוא ים המלח" בבר' יד, ג). בלגנהורן, אבי הגיאולוגיה הארצישראלית, סובר שדרום ים המלח הוא יצירה אלוביאלית מיוחדת ונוצר ע"י התבקעות האדמה והצפתו במימי ים המלח. לתמצית דעתו בעניין זה ראה: ZDPV, 19 (1896), p. 52; וכן: Guthe של Biblewörterbuch, עמ' 631. המסורת העממית הזאת (ששני חכמי האגדה מוסרים לנו), הטבועה בחותם המציאות, קדומה היא בוודאי מאוד מאוד.

21 44–42; 762; ראה: ד' סלוטרניק, "מקורות הלניסטיים על ארץ ישראל ושכנותיה" (א), אסטרכון, גיאוגרפיקה, 2, xvi, קובץ לחקירת ארץ ישראל, תרצ"ה, עמ' 238. ובהערות שם עמ' 251–252.
22 מלחמות היהודים ז 178–189, מהד' שמחוני, עמ' 385–386; הוא העתיק גם סיפורי בדים סתם, ואולי גם הוסיף נופך אנדי מוזר משלו.

23 ואולי יותר נכון לומר: קשרה קשר.

24 קדמוניות היהודים א, 203 (מהד' שליט, עמ' 22).

25 בראשית רבה נא, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 536), על-פי כ"י ותיקן 30.

26 בראשית רבה נ, ט (תיאודור-אלבק, עמ' 525–526); ירושלמי ברכות פ"א, ב ע"ג; יומא פ"ג, מ ע"ב; בבלי פסחים צג ע"ב. [הנוסח כאן עפ"י ירושלמי ברכות].

27 בב"ר: "משיעלה עמוד השחר" ושיבוש הוא, כי אחר-כך מובאת שם מימרה בדבר מהותה של אילת השחר, שהרי לפי הגירסה המשובשת לא נזכרה כאן אילת השחר כלל. ומה מקום למימרה זו?

שתנץ החמה ארבעת מיל. ומניין משיאור המזרח עד שתנץ החמה ארבעת מיל? דכתיב: ²⁸ 'וכמו השחר עלה' וגו' (יצא לוט מסדום) וכתוב (שם, כג): 'השמש יצא על הארץ ולוט בא צוערה'. ומן סדום לצוער ארבעת מיל? יותר הוון! אמר ר' זעירא: המלאך היה מקדר (מיישר) לפניו הדרך. ומנין מאיילת השחר עד שיאור המזרח ארבעת מיל? כמו וכמו (שם; כלומר מו' יתירה), מילה מדמיה לחבירתה".

אילת השחר היא, כעדות חז"ל, ²⁹ ההופעה הקלושה הראשונה של אור במזרח הרקיע. אור ראשון קלוש נראה במזרח כשעה וחצי לפני הנץ החמה. כשלוש רבעי שעה אחרי אילת השחר מאירים פני המזרח. ³⁰ זאת אומרת: עמוד השחר הקטן בתחילתו גדל באורכו, והוא פרוש על פני כל הפאה המזרחית של הרקיע ומאיר אותה מצפון עד דרום. משיאור המזרח עד הנץ החמה עוד כשלוש רבעי שעה. ארבעה מילין (כשישה ק"מ) הם, כידוע, מהלך שעה. אבל בצינת הבוקר, כשכוחותיו של אדם חדשים אתו, הליכתו זריזה יותר (בפרט בשעת הדחק). לוט יצא מסדום "כמו השחר עלה", שהוא לדעת ר' חנינא כשהאירו פני המזרח, והגיע לצוער עם הנץ החמה.

מן השאלה "ומסדום לצוער ארבעת מילין, יותר הוון" למדנו, שמקומה של סדום היה ידוע להם בבירור גמור, וכי היא רחוקה מצוער יותר מארבעה מילין. מתאימים לדברים אלה ואף משלימים אותם דברי ר' חנינא המובאים בתלמוד הבבלי (פסחים צג ע"ב): "לדידי חזי לי ההיא אתרא והוא חמשא מילין (מצוער)". ³¹

סדום תופסת מקום גם במסורת העממית של הערבים; ולא זו בלבד, אלא שהמרחק בין צוער (א-צאפיה בדרום מזרח ים המלח) ובין הר סדום (בקו אווירי) ³² מתאים בערך למרחק

28 בירושלמי יומא ובקצת נוסחאות משובשות של ב"ר נתחלפו התשובות על שני ה"מניין", אבל אין כל מקום לספק, כי בפירוש נאמר במקרא, שלוט הגיע לצוער עם הנץ החמה ("השמש בא על הארץ ולוט בא צערה") ולא כשהאיר המזרח (כפי הגירסה המוטעית), ודברי תיאודור בראש עמ' 526 (ב"ר מהדורת תיאודור) אינם מתקבלים על הדעת ולחינם נדחק.

29 ב"ר וירושלמי שם. עיין: G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, Hildesheim 1864, p. 600. הוא מאחר את אילת השחר ברבע שעה וסובר שהיא עמוד השחר, אבל באמת קודמת אילת השחר לעמוד השחר והיא, כאמור, הסימן הראשון של אור.

30 עיין למשל ביומא פ"ג מ"א. ועיין רלמן (לעיל הערה הקודמת).

31 עולא ורבא בבבלי שם סוברים, שמהלך כל אדם מעלות השחר (משהאירו פני המזרח) עד הנץ החמה תמישה מילין, אך התלמוד רוחה את דבריהם ומסיק בדומה לירושלמי: "מעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין". מעתה, שואל התלמוד: "לימא תהוי תיובתא דרבי חנינא? ומשיב: "לא, ויאיצו" — שאני". ניצוין שהבבלי לא מכיר את המושג "אילת השחר" והילוך ד' מילין של הבבלי הוא בהליכה בינונית (כך מוכח שם צד ע"א); רק לוט הלך במרוצה.

32 אמנם חוצץ בין שני המקומות (צוער והר סדום) הים, והדרך המקיפה אותו מדרום ארוכה פי כמה מחמישה מילין, אבל המדובר הוא בלוט לפני מהפכת סדום ולדעת חז"ל (זהו, כאמור לעיל, גם פשוטו של מקרא) לא היה עוד אותו שטח מוצף מים, אלא עמק הישירים היה שם. לפיכך, הקו האווירי עיקר, שלפיו מתאים המרחק בערך (קצת יותר גדול, ועיין בהערה 39 להלן) לדברי המדרש.

]המאמר הנוכחי נדפס לראשונה בשנת תרצ"ט ואז היה מפלס ים המלח בערך 394 מ' מתחת לפני הים. ראה: C. Klein, *On the Fluctuations of the Level of the Dead Sea Since the Beginning of*; *the 19th Century*, Jerusalem (1961) 1965, p. 51. כיום אין ים בין הר סדום לבין צאפי (ב' 1994

הקבוע לעיל על-ידי חז"ל. אין לראות בהתאמה זו מקרה, אלא בוודאי הושפעו הערכים על-ידי המסורת היהודית. כמו כן ברור, שהשפעה זו לא דרך המדרש הגיעה אליהם, אלא פה אל פה מהתושבים היהודים של סביבות ים המלח. ידוע שהיישוב היהודי בצוער האריך ימים³³ אחרי הכיבוש הערבי, ומובן שהערכים יורשיו ירשו גם את מסורותיו. באופן כזה הסתעפה הקבלה העממית היהודית, ולבשה בצד אחד צורת מדרש ובצד אחד צורת אגדה ערבית.

כיוצא בזה מִקְדָּסִי (גיאוגרף ערבי במאה העשירית) מספר, ³⁴ שאת צוער מכנים בשם גיהנום בגלל אקלימה הקשה ומימיה המאורים.

אותו דבר מודיע אף המדרש³⁵ כדרכו: את הפסוק "עד צער" (דב' לד, ג) דרשו: "מלמד שהראה הקב"ה למשה גיהנום סמוכה לצוער". מקדסי נהג לתאר מה שראה במקומות שעבר בהם ומה ששמע מתושביהם. נמצאנו למדים, שהכינוי שהיו תושבי הסביבה מכנים את צוער בימי חז"ל, היה עוד שגור בפי בני המקום כ-800 שנה אחר-כך. פרט קטן זה ללמד יצא, כמה יפה כוחה של מסורת עממית המתקיימת מאות בשנים ועוברת מתקופה לתקופה ומעם לעם, ואינה בטלה ולפעמים אף אינה משתנה.

אפשר אפוא להסיק: ההר המכונה בפי הערבים ג'בל אוסדום אינו אלא הר סדום, שממנו היו קדמונינו מסתכלים ב"צלה של סדום"³⁶ המשתקף במימי ים המלח; וכי מקומה של סדום, לפי הקבלה העממית היהודית העתיקה, הוא מתחת לפני ים המלח לרגלי הר סדום.³⁷

ג

מדרשי המקומות כעין הנ"ל אינם מועטים והריהם, כמו שראינו, חומר חשוב לחקירת ארץ ישראל. אולם הרכבם ומזיגתם של שני היסודות – הטופוגרפי-ההיסטורי ומדרש

נמדר מפלס של 408- מטרים; י' אייל, י' אנוז, ג' כדן, שינויים במפלסי ים המלח וטקטוניקה צעירה במניפת נחל דרגה, נובמבר 1994, עמ' 3). לגבי תקופת האמוראים ראה: צ' קליין, שינויי מפלס ים המלח ותנודות אקלים בא"י, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ו, עמ' נ 46–49 (עפ"י נתונים ארכיאולוגיים ועוד: בין 395–400; לדעת מ' גיחון: 403–); [לאחרונה A. Frumkin et al., *The Holocene Climatic Record of the Salt Caves of Mount Sedom, The Holocene*, 1 p. 198 (1991) (עפ"י בדיקות פחמן 14 במדגמי עץ: בין 390–400)].

33 עיין: קליין, תולדות היישוב (לעיל הערה 7), עמ' 39, 61.

34 ראה: ZDPV, 7 (1884), p. 171.

35 ספרי דברים, שנו; מדרש תנאים לפסוק הנזכר.

36 במלחמות היהודים ד, 484 (מהד' שמחוני, עמ' 271) אומר יוסף בן מתתיהו שם בפירוש שהערים ההפוכות נמצאות בתוך המים, וכן משמע מדברי המדרש הנ"ל על דבר הצפת עמק השרירים. מקומה של סדום לפי הקבלה העממית אינו אפוא בהר עצמו, אלא מזרחה ממנו בתוך הים; דומה לזו האגדה על דבר בארה של מרים בתוך ים כנרת, שהיו משקיפים אליה מלמעלה. ראה על כך: י' גרינשפן, "עיונים בבראשית רבא", יבנה, א (תרצ"ט), עמ' 128.

37 ויש לראות בקביעה זו המתאימה בכל לפשוטי המקראות, מסורת עתיקה מאוד ונאמנה. נמצאו אמנם חוקרים שרצו למצוא את סדום בצפון ים המלח, אבל דבריהם סותרים את המקרא ואין להם כל אחיזה במקורות.

הכתובים — שונים במדרשים השונים. בקצתם מרובות הידיעות ובקצתם גובר מדרש הכתובים. ולא עוד, אלא שיש אגדות רבות הקשורות בשמות מקומות ואין בהן אלא מדרש הכתובים בלבד. אלה הם מדרשי המקומות המדומים, כגון דברי חז"ל³⁸ על דבר פארן ותפל וחצרות ודי זהב (דב' א, א), שאין בהם על-אודות טיבן ומקומן ותולדותיהן של הנקודות הנזכרות ולא כלום. כיוצא בהם המדרש הדורש³⁹ את שלושת שמות המקומות שבד"ה"א ב, נה ובד"ה"א ד, כב—כד בדרך זו ללא זיקה ממשית אל המקומות גופם ("נטעים" — הוא שלמה שהיה דומה לנטיעה במלכותו; גדרה — זו סנהדרין שהיתה יושבת וגודרת בדברי תורה" וכו').

מדרשי המקומות המדומים מרובים, וערך חיובי לחקירת הארץ אין להם. אף-על-פי-כן ראויים הם לתשומת לב, בגלל ערכם השלילי. חוסר הידיעות הממשיות במדרשים אלה מוכיח על-פירוב, שמקומות הנדרשים אינם ידועים לחכמי האגדה, כי אין בהם יישוב יהודי.⁴⁰

מדרשי מקומות ממש הם אפוא עדות למציאת יישוב יהודי, ומדרשי מקומות מדומים — להעדרו.

ד

חשוב מהם המין השלישי של מדרשי מקומות, שיש בו שני הצדדים גם יחד — עדות למציאת יישוב יהודי בסביבה מסוימת, ולהעדרו באזור אחר. מין שלישי זה הוא מדרש ההעברה.

כידוע, נוהגת האגדה העממית לפעמים להעביר מקומם של מאורעות חשובים ובייחוד קברי צדיקים, ולהרחיקם אפילו מרחק רב ממקומם הנכון. כך נדרו, למשל, במשך תקופת פריחתה של צפת קברי צדיקים רבים אל הגליל ובוודאי לא שם נקברו, כגון: הלל ושמאי, חנה ושבעת בניה, נביאים שונים וכו'. העם אינו רוצה לוותר על קדושתו וקדמוניותו, ומוטב לו להתעלם מן האמת ההיסטורית והטופוגראפית ובלבד שיהיו במחיצתו. אולם, תופעה זו אינה מיוחדת למאות האחרונות. זכרונות מעין אלו יש לנו מתקופת הביזאנטים,⁴¹ ומדרשי ההעברה מעידים שאף בתקופות קדומות יותר נהגו כן.

טיפוסי למין זה הוא, למשל, המדרש⁴² האומר על הר נבו: "הר שמתו בו שלושה נביאים

38 ספרי דברים, א; מדרש תנאים לדברים א, א; וכן תרגום אונקלוס, ירושלמי והמיוחס ליונתן.

39 ספרי במדבר, עח; ספרי זוטא לבמדבר י, כט.

40 מה שאין כן במקומות היהודיים בזמנם, שחכמים היו מבקרים בהם ותלמידים היו באים מהם לבתי המדרש.

41 למשל, המסורת העממית בדבר קבר יוסף בחברון, הסותרת כתוב מפורש בספר יהושע (יהושע כד, לב; עיין: קליין, תולדות היישוב, לעיל הערה 7, שם עמ' 25 ושם הערה 47) וקבר דוד בבית-לחם. ראה: E. Klostermann, *Eusebius, Das Onomastikon der Biblischen Ortsnamen*, Hildesheim 1866, p. 42, n. 12; ע"צ מלמד (מחרגם), ספר האונומסטיקון לאבסכיוס, ירושלים תשכ"ו, עמ' 21, מס' 120.

42 מדרש תנאים, עמ' 206.

(נבו), שלא מתחת ידי עבירה (עברים): משה, אהרן ומרים". דומה לו מדרש שני⁴³ האומר שלהר נבו ארבעה שמות: נבו, עברים, ראש הפסגה והר ההר. שני המדרשים האלה רחוקים בכלל מפרשטם של העניינים. עברים הוא שם כולל לכל הרכס אשר בצפון מואב, ונבו – חלק בו (עיין במ' לג, מז; דב' לב, מט). אחד השיאים שבהר נבו הוא ראש הפסגה, כדרך שמבחינים, למשל, הערבים עד היום בין השיאים השונים שבהר אחד וקוראים להם שמות מיוחדים בצירוף המלה ראש. יותר רחוק מן המציאות הוא הזיהוי: הר ההר – הר נבו. ולא עוד, אלא שלפי המדרש הראשון, גם קדש היא נבו (שהרי מרים מתה בקדש – במ' כ, א). המדרש מעביר אפוא את קבר אהרן מהר ההר בקצה ארץ אדום, ואת קבר מרים ממדבר צין אל הר נבו. אין ספק שמדרשים אלה אינם אלא אגדות עממיות של תושבי סביבת נבו. סיבת ההעברה היא כמו סיבת יתר ההעברות מסוג זה. מקומם הנכון של קבר אהרן ומרים אינו בידי יהודים, רחוק מאוד וקשה להגיע אליו. לעומתו, הר נבו הוא בקרבת היישוב היהודי של ערבות מואב שהיה קיים מאות בשנים אחרי החורבן,⁴⁴ ובוודאי רבו המבקרים שם. לפיכך, היתה האגדה העממית מוסיפה כבוד ויקר להר מקודש זה, שהיה בתחום יהודי. נמצאנו למדים, שכל מדרש העברה (או אגדת העברה שנשתמרה במקורות אחרים) מעיד:

- א. שהמקום שממנו הוא מעביר לא היה בו שום יישוב יהודי בתקופת המדרש.
- ב. שהמקום שאליו הוא מעביר, יהודי היה באותו זמן.

ה

המעין באגדה ומלקט את מדרשי המקומות ומבררם אחד לאחד, הרי לעיניו יצטיירו קווים אחדים, בהירים למדי, של היקף היישוב היהודי בדורות שלאחר החורבן. במדרשים היפים על-אודות יששכר, זבולון, אשר ונפתלי, ים כנרת, המכילים פרטים מעניינים ותיאור נאמן, מופיע לעינינו הגליל היהודי. חשוב יותר (כיוון שהגליל ידוע היטב גם ממקורות אחרים) זכר היישוב היהודי שהאריך ימים בערבות מואב, שנשתמר על-אודות שיטים, בית הישימות, בית פעור, קבורת משה ועוד. במדרשי מקומות אלה מרובה היסוד העממי המקומי וידיעת הפרטים. יש גם מסורות ערביות מקבילות לקבלת חכמי האגדה. אף שם הורישו אפוא קדמונינו את ידיעותיהם לערכים הבאים אחריהם, לאחר שהן מצאו מסילות אל המדרש. מקום חשוב תופסות, לעומתן, האגדות שמוצאן מקהל צוער וסביבותיה. אף הבשן היהודי אינו נעדר בתמונה זו. יסודות עממיים מקומיים נשתמרו במדרשים הקשורים בארעאי ובעשתרות קרנים, ואפילו מדרשי העברה נוצרו בהשפעת היהודים בצפון עבר הירדן.

43 שם; ספרי דברים, שלח; ועיין שם, לו. הר ההר אינו נזכר שם, ויש עוד מדרש חולק על הזיהויים האלה: במדבר רבה יט, טז; תנחומא פרשת שלח, יד.

44 עיין למשל: קליין, תולדות היישוב (לעיל הערה 7), עמ' 26. מציאות יישוב יהודי באותה סביבה משתקפת גם במדרש המכיל הרבה פרטים מדויקים מאותה סביבה ומסורות עממיות. ועיין להלן.

לעומת אלה, יש לציין, שכמעט כל האגדות על-אודות מקומות הנגב הרחוק והמדבר אינן אלא מדרשי כתובים בלבד. היסוד הטופוגרפי-היסטורי נעדר באגדות אלה, כיוון שבית היוצר שלו, היישוב היהודי החי, נעדר בסביבות ההן. גם מקומות ארץ יהודה אינם תופסים מקום חשוב באגדה (כמובן, חוץ מירושלים), והמדרשים המועטים הקשורים בשמם, ברובם מדרשי כתובים הם ודברי אגדות סתם ללא זיקה אל המקום גופו. אף כאן משקפת אפוא האגדה את המציאות ההיסטורית המעציבה. היישוב היהודי בימיהם הולך ונעקר מארץ יהודה. הדברים אמורים, כמובן, ברוב ארץ יהודה להוציא את החבלים המיוחדים שדובר עליהם לעיל: צוער ויריחו.

סוף דבר: אגדות ארץ ישראל כמקור לידיעת הארץ נחלקות לשני סוגים:

- א. אגדות המתארות את הארץ בכלל.
- ב. מדרשי מקומות, שיש להבחין בהם שלושה מינים: 1. מדרשי מקומות ממשיים; 2. מדרשי מקומות מדומים; 3. מדרשי העברה.